

MAGYAR TANÁROK A 17. SZÁZADI LONDONBAN

A huszadik században számos magyar emigráns csinált karriert Angliában – elég csak egyetlen szakmát, a közgazdászokét említeni, ahol Balogh Tamás és Káldor Miklós oxfordi, illetve cambridge-i professzorságig és magas szintű politikai tanácsadói pozícióig vitte. Ami a régi magyarokat illeti, bár az elmúlt évtizedekben Jászberényi P. Pál neve valamivel ismertebb lett Magyarországon, ma is elég kevesen, inkább csak Bethlen Miklós olvasói tudnak erről a kiváló pedagógusról, aki hat-hét éven át oktatta az angol gyerekeket latinra a londoni Charing Cross közelében fenntartott jó hírű (bár nem „udvari”) magániskolájában.¹ Pedig hát Jászberényi példája nem egy királysági és erdélyi magyart arra ösztönzött, ő is próbáljon szerencsét „gyermektanítással” Angliában. Ha ez csak hiábavaló próbálkozás lett volna egyes peregrinusok részéről, el is felejthetnénk, ám újabban előkerült dokumentumok arra mutatnak, a 17. század második felében a londoni magyar kolónia többségét éppen ezek a magyar vendégtanárok alkották.

Jászberényi P. Pál (valószínűleg Jászberényi Mátyás fogarasi elsőpap fia) már az angol királyság visszaállítására előtt átkelt Hollandiából Angliába, ahol először is felkereste az oxfordi egyetemet. Itt nem időzhetett sokáig, mert mint azt *Fax nova linguae latinae* c. művének előszavából tudjuk, hamarosan egy Cecil Tufton nevű nemes úr vette pártfogásába, az ő gyermekeinek lett a házitanítója. 1662 elején az erdélyi pedagógus már Londonban élt, itt adta ki Samuel Browne-nál ebben az évben *Examen doctrinae Ariano-Sociniane* c. unitárius-ellenes művét, amit részben németből fordított egy Kolozsvárról kapott kéziratból. Bár egy ideig Bethlen Miklóson kívül Jászberényi a kis I. Rákóczi Ferencet is tanította (s erre a tényre olyan büszke volt, hogy azt még franekeri matrikulációja alkalmával is bejegyeztette az egyetem anyakönyvébe),² az *Examen* előszavában már dicsérő jelzőkkel halmozza el a Rákóczi-család szempontjából „hítségő” módon uralomra jutott új fejedelmet, Apafi Mihályt. Ami anyagi helyzetét illeti, az még 1662 júniusában sem volt rendezett, mert bár ekkor könyvének egy példányát küldi a londoni holland egyháznak, egyszersmind segítyt is kér a magyar reformátusokhoz Angliában legközelebb álló protestáns atyafiaktól.³ Így az a valószínű, hogy a szerencse végül va-

¹ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, Bp., 1980, 585.

² Jászberényi 1657. február 22-én matrikulált Franekerben, lásd *Album studiosorum Academiae Franekerensis*, Franeker, 1968, 170.

³ J. H. HESSELS, *Ecclesiae Londino-Bataviae archivum*, T. III, P. II, Cambridge, 1897, Nr. 3571.

lamikor 1662 végén vagy 1663 elején mosolygott rá Jászberényire, amikor is megindította magániskoláját a Charing Crosson és előkészítette kiadásra latin nyelvtankönyvét és szöszedetét. A két részből álló kiadványt – mert a kétnyelvű bevezetővel ellátott *Fax nova linguae latinae* mellett az azt kiegészítő, jóval rövidebb *Institutionum grammaticarum pars prima* is megjelent – a kiadó, Nathaniel Brooke 1662. november 18-án jegyeztette be a Company of Stationers nagykönyvébe.⁴ Amikor Bethlen Miklós 1663 decemberében megjelent Londonban, Jászberényi már jól kereső ember volt, olyannyira, hogy szinte számolatlanul tudott kölcsönadni, illetve költőpénzt adni erdélyi vendégének. A *Fax nova / A New Torch* első kiadásának, amihez olyan angolok írtak ajánlást, mint a híres Edmund Castell és Samuel Cromlehelme, a Szent Pál iskola Pepys által is nagyra becsült tanára, már akkora sikere volt, hogy a következő hét év során a csaknem 600 oldalas nyelvtankönyv még három újabb kiadásban jelent meg. Közbejött persze egy-két zavaró körülmény, a nagy londoni pestisjárvány és az 1666-os tűzvész, ami után alaposan felmentek a könyvárak (a legtöbb könyvárus a Szent Pál katedrális mellett táborozott és készletük nagy része odaveszett), de még így is határozottan állíthatjuk, hogy 1668–69-ben Jászberényi P. Pált Londonban az egyik legsikeresebb pedagógusként és szerzőként tartották számon. Sikerének igen gyorsan híre ment, mert már a hatvanas évek első felében több magyar kelt át a csatornán Hollandiából, hogy tanítással keresse kenyerét a már világvárosi méretű Londonban.

Mielőtt számba vennénk ezeket a Jászberényi-epigonokat, illetve angol földön vendégtanárkodó magyarokat, választ kell adnunk egy mindeddig tisztázatlan kérdésre – mikor halt meg Jászberényi? A magyar lexikonok erre nagyon bizonytalan választ adnak, illetve rendszerint az 1678? dátumot közlik.⁵ Nem tudni, ez a kérdőjeles dátum kitől származik, Bod Péter csak annyit ír a *Magyar Athenasban*, hogy Jászberényit Londinumban „a rossz emberek alattomban beadott méreg által elvesztették. Mely éppen akkor történt, midőn [...] Enyedre akarnák hozni professornak”.⁶ Ebben a mondatban csak az utóbbi állítás valószínű; a 17. század közepén, ha valaki gyomormérgezésben vagy netán kolerában halt meg, a kortársak szándékos mérgezést gyanítottak. Az viszont kétségtelen, hogy az enyedi kurátorok szívesen láttak volna egy olyan embert a kollégiumban, aki már fényes karriert csinált Angliában. A kérdés csak az, ez mikor történt.

E sorok írója már korábban is több okból kétségbe vonta az 1678-as halálozási dátum helyességét. Az egyik ellenérv magától Bethlen Miklóstól származik, aki önéletrrásában kétszer is mondja, Jászberényit „egynehány esztendővel” azután, hogy magániskolát nyitott, megmérgezték, s hogy ő az angliai pedagógus Mátyás nevű atyjafiának és örökösének „egynehány esztendővel” 1663 után fizette vissza pénzbeli tartozását.⁷ Tizenöt év

⁴ *A Transcript of the Registers of the Worshipful Company of Stationers*, II, 1655–1675, London, 1920. Brooke más nyomdában és más évszámmal nyomatta ki a két könyvet, így az *Institutiones* első kiadása 1663-as, utolsó kiadása pedig 1669-es évszámmal jelent meg, míg a *Fax nova* első kiadása 1664-es, az utolsóé pedig 1670-es évszámú.

⁵ Pl. az *Új magyar irodalmi lexikon*, Bp., 1994, II, 900.

⁶ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Bp., 1982, 332.

⁷ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós..., 585.

kicsit több, mint „egynéhány” esztendő. A másik érv az, hogy az Angliában járt vagy oda kívánczoló hollandiai magyar peregrinusok, akik korábban sűrűn ajánlották disputációikat Jászberényinek, 1669 után ezt már nem teszik. Az utolsó ilyen ajánlás alighanem Szoboszlai Mihályé, aki 1669. március 23-án disputál Leidenben.⁸ Ha Jászberényi továbbra is működött Londonban, fogas kérdés, miért apadnak el hirtelen ezek az ajánlások.

Most fény derült a rejtélyre: Jászberényi P. Pál már 1669-ben meghalt. Ezt több újonnan talált dokumentum igazolja. Mindenekelőtt a Guildhall Libraryben talált, MS 10116/6 jelzetű jogosítvány, amit Samarjai-Samareus Sámuel részére állított ki egy londoni egyházközség lelkésze. Ez Robert Boreman, a St. Giles-in the Fields templom rektora (és westminsteri kanonok)⁹ szövegezésében így hangzik: „It being certified by diverse Testimonials under ye hands of ye Professories and ministers in foraine Countryes, of ye Pietie, Learninge and good life of ye bearer hereof, Samuel Samareus, who was usher to ye late famous Paulus ye Hungarian, interred in my Church, He being likewise commended to me by ye Reverend and learned Dr Basier Chaplaine to his Ma(jes)ty; of doe upon these grounds, or considerations recommend him as a person fitt and of great abilitie to sett up on a Schole for ye education of young Gentlemen, and others in the(se), or in any other parts of this kingdom. Julii 2, 1669.” (Idegen országok professzorai és lelkészei által írt különféle tanúságok bizonyítják e bizonyítvány tulajdonosának, Samarjai Sámuelnek jámborságát, tudós voltát és tisztességes életét; helyettese volt ő amaz híres magyar Pálnak, akit *az én templomomban* temettek el. Ugyancsak ajánlotta őt a nagytiszteletű Basire doktor, Őfelsége káplánja; ezen az alapon, illetve meggondolásokból kifolyólag ajánlom őt, mint egy arra alkalmas és nagytehetségű embert, hogy nemes ifjak részére iskolát alapítson, akár itt, akár a Királyság más részén.) Kurzívval kiemeltém az eddig ismeretlen tényt, hogy Jászberényit egy londoni anglikán templomban helyezték örök nyugalomra nem sokkal Samareus-Samarjai iskolaalapítási kérvénye előtt. A jogosítványért folyamodót még egy A. Gaudain (M. D.) nevű orvos ismerőse is támogatja a következő latin szöveggel: „Novi Do(minu)m Samareum per fore quinque Annos, atque ipsum aptissimum judico ut pueros (eo modo quo docebantur a D(omin)o Paulo Jazberenii) instruat”, vagyis szintén úgy véli, a Jászberényi metódusával az általa öt éve ismert Samarjai kiválóan tud majd tanítani gyermekeket. A „ludimagisteri” engedélyt a kérelmező hamarosan, már 1669. július 6-án megkapta, amint arról Thomas Extonól, aki oldalt ráírt erre a lapra is, a következő lapon értesülünk: „Fiat Licentia”.

Mielőtt Samarjai személyével foglalkoznánk, pontosítani próbáljuk Jászberényi halálának idejét. Az év, 1669, már biztosnak látszik, ami pedig a hónapot illeti, ahhoz a *Calendar of State Papers* egyik bejegyzése nyújt támpontot. Ez 1669. június 18-i (az új naptár szerint 28-i) keltezésű és egy bizonyos Mr. Cooke javára hozott döntést rögzít: nem engedélyezi, hogy „a nemrég elhunyt magyar Pál birtokát kisajátítsák”.¹⁰ Bár az

⁸ Régi magyar könyvtár, III, Pótlások..., Bp., OSZK, 1993, 6569. sz.

⁹ Mezöklaki János albumában (OSZK, Duod. Lat. 108, fol. 17) így szerepel, amikor nevét 1669. augusztus 22-én beírja.

¹⁰ „...no grant of the estate of – Paul, a Hungarian, late deceased, pass”. *Calendar of State Papers. Domestic Series. October 1668–December 1669*, London, 1894, 371.

illető magyar vezetékneve nincs kiírva, nyilvánvaló, hogy itt Jászberényiről van szó. A szövegből nem világos, ki akarta a nemrég elhunyt magyar hátrahagyott birtokát kisajátítani és mennyi vagyona volt az alighanem hirtelen elhunyt Jászberényinek, aki ekkor nem lehetett több 33–34 évesnél, de segítségünkre van abban, hogy a londoni magyar nyelvtanár halálának dátumát 1669 május–júniusára tegyük. Megjegyzendő, hogy a *Fax nova* negyedik, utolsó kiadása csak 1670-ben, tehát már Jászberényi halála után jelent meg; ez a tény félrevezetett több kutatót, akik tévesen úgy gondolták, a kiadásban szereplő ajánló szöveget Gilbert (Sheldon) canterburyi érseknek a szerző ebben az évben írta.¹¹ A valóságban ez az ajánlás még 1666-ból származik, csak az 1670-es kiadásban újramomták.

Ami Samarjait illeti, ő ezek szerint 1663 végén vagy 1664 elején tűnhetett fel Angliában. Jászberényivel alighanem ismerték már egymást Franekerből, ahol Samarjai 1659. április 24-én matrikulált. Samarjai mindenekelőtt a szokásos magyar pénzszerzési lehetőségeket próbálta kihasználni: cambridge-i kollégiumoktól kért és kapott segílyt az 1663/64-es tanévben,¹² egy ízben Száki Ferenc nevű barátjával és földijével együtt. Kérvényezett segílyt a londoni holland egyháztól is: ebben az 1664 áprilisában írt beadványában elmondja, hogy mivel II. Rákóczi György és más pártfogói halála miatt nem kapott pénzt a holland egyetemeken eltöltött öt év alatt és minthogy szülővárosát, Érsekújvárt elfoglalták a törökök, nem mehet vissza hazájába, de még nem tud elég jól angolul, így nehéz megélhetését biztosítani.¹³ De Samarjai élelmes ember volt és elég sokoldalú: magát mint „Medicust” és „Teológust” aposztrofálja, tehát valószínűleg orvosi tanulmányokat is folytatott Hollandiában, Utrechtben vagy Leidenben, továbbá elég jó nyelvérzéke lehetett, mert a Mezőlaki-alumban található mottó („Labore et Constantia”) utáni bejegyzése hatnyelvű, a latin idézet mellett egy-egy mondat – a latin szöveg második részének fordítása – áll itt németül, franciául, olaszul, spanyolul és angolul. Csak a jogi hangzású latin és az angol mondatot idézem: „Qui non exequitur praeceptum, cogendum est”, „He that executeth not a precept, is to be compelled” (Aki nem alkalmaz egy szabályt, azt kényszeríteni kell rá).¹⁴ Bár nem tudjuk megmondani, Samarjai melyik évben szegődött el segédtanárnak Jászberényi iskolájába, 1667 októberében már biztosan ott volt, mivel album-bejegyzésének dátuma megegyezik Jászberényi bejegyzésével ugyanabban az emlékkönyvben.¹⁵

Miután engedélyt kapott angliai tanításra, Samarjai Sámuel eltűnik. Lehet, hogy elköltözött Londonból, mindenesetre 1676/77-ben, amikor Beregszászi István vezetésével gályarabságból szabadult magyar csoport érkezik Londonba angliai gyűjtésre, nincs velük kapcsolatban. Persze az sem lehetetlen, hogy a kiváló képességű Jászberényit nem tudta pótolni s a londoni nyelviskolát fenntartani, s ezért visszaköltözött Hollandiába,

¹¹ *Angol életrajz Zrínyi Miklósról, London, 1664*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987, 363.

¹² Mint az a számadáskönyvekből kitűnik, segílyt kapott a St. Catherine, Christ, Trinity és King’s kollégiumoktól, vö. GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., 1989, 96.

¹³ HESSELS, i. m., 2503–2504.

¹⁴ Mezőlaki album, fol. 166.

¹⁵ Jászberényi bejegyzése: *uo.*, fol. 101.

ahol bizonyosan voltak ismerősei. Ezt a feltevést csak egy kapcsolat látszik halványan valószínűsíteni: Samarjai közeli barátja volt az a Száki Ferenc, aki két latin verssel is szerepel a Jászberényi-szerkesztette kis londoni Zrínyi-gyászantológiában, a *Lacrymae Hungaricae*-ben.¹⁶ Száki, aki, mint már korábban utaltam rá, együtt kéregetett Samarjaival Cambridge-ben 1664-ben, körülbelül egy évig házitanítószkodott a southwicki Richard Norton gyermekei mellett és itt készítette el azt a kis *Speculum praeceptorum logicorum Aristotelico–Rameorum...* c. füzetet 1665 decemberében, amelyet három tanítványa számára szerkesztett össze.¹⁷ Száki már Hollandiában rendkívül termékeny ember volt, egyedül Leidenben kilenc alkalommal disputált, és angliai tartózkodása után (ami nem lehetett több két évnél) 1667 decemberében Harderwijkben szerzett teológiai doktorátust. Ezután Németországba költözött, 1694-ben még élt, ekkor Bethlen Mihály találkozott vele Kassalben és úgy írja le, mint „régí magyar oppenheimiumi magyar mestert, aki török inasokat tanít”.¹⁸

Nem tudni, mennyire érvényesült a Jászberényi-modell annak a negyedik magyarnak a karrierjében, aki pár évvel a londoni magyar iskolaigazgató után kapott engedélyt angliai tanításra. Ezt az alighanem Kassáról elszármazott fiatalembert Almási Péternek hívták és több emlékkönyvi bejegyzés alapján e sorok írója már korábban úgy vélte, hogy Almási Londonban tanítással foglalkozott.¹⁹ Bár holland egyetemen nem matrikulált, feltehetően ő is Hollandiából ment át Angliába valamikor az 1670-es évek elején. Ami vele kapcsolatban különösen érdekes, az a tény, hogy a korábbi, Angliában tanító magyaroktól eltérően Almási Péter nem tanult teológiát. Reformátusnak református volt és Sárospatakra járt, ahol 1662-ben lett senior. Az itteni diáklistán neve mellé be van írva, hogy külföldi akadémiákra távozott, „ubi multos annos habitat”, vagyis számos évig lakott.²⁰ A lista-készítő hozzáteszi: Almási nem külföldön hunyt el, hanem hazatérte után Kassán. 1669-ben Almási Péter még kassai rektor volt, Felvinczi Sándor leideni disputációi közül az elsőt és másodikat többeknek, közöttük Almásinak is ajánlja.²¹ Ami az album-bejegyzéseket illeti, az első Almási-nyom a volt gályarab Nikléczi Boldizsár emlékkönyvében maradt fenn: a hosszú latin bejegyzés (Juvenalis-idézet) keltezése London, 1676. november 14-e, és ami igazán érdekes, az Almási önmeghatározása: „Tuus Patriota Hungarus”.²² Mielőtt Almási Péter következő album-bejegyzését elemeznénk, szót kell ejtenünk egy olyan dokumentumról, amely nemcsak azt bizonyítja, hogy a volt kassai rektor már 1674-ben Angliában tartózkodott, de azt is, hogy már hosszabb ideje Londonban kellett laknia. Ugyanis egy londoni egyházközséghez, ez esetben a St. Bride templomhoz tartozni csak akkor lehetett, ha valaki rendszeresen látogatta az istentiszteleteket és a lelkészek, illetve az egyházközségi tanácsstagok ismerték. Almásival, úgy látszik, ezt volt a

¹⁶ RMK III, 6492. Két példánya maradt fenn: egy a British Libraryben, a másik Wolfenbüttelben.

¹⁷ Bodley könyvtár, Oxford, MS. Rawlinson, D. 234.

¹⁸ BETHLEN Mihály *Útinaplója*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1981, 114.

¹⁹ Forrás, 2002/2, 69.

²⁰ Egyháztörténet, 1944, 339.

²¹ RMK III, 2479 és 2480.

²² NIKLÉCZI Boldizsár, *Manipulus virorum excellentis...*, OSZK, Duod. Lat. 81, 184/v.

helyzet, mert fennmaradt egy 1674. szeptember 24-én angol nyelven kiállított tanúságlevél, amelyik a következőket mondja: „These are to certifie all whome it may concerne that Mr *Peter Almasi* of ye parish of St Bride of London is a person of a sober life and conversation and in all things conformable to ye Church of England as it is now by Lawe established and very fittly qualified to teach a Grammar Schoole. In witnesse whereof wee have hereunto sett our hands this twenty fourth day of Sept”.²³ A három tanácstag (John Rawlins, Robert Levall és Ch. Bowdler) által aláírt bizonyítvány Almásiról azt mondja, hogy józan életet él, megfontoltan beszél és – ez az érdekes rész! – mindenben elfogadja az anglikán egyház hitvallását. A magyar peregrinusnak erre azért volt szüksége, mert londoni középiskolában akart tanítani. A bizonyítvány használt is, mert ugyanaz év október elsején (az új naptár szerint tizedikén) Thomas Exton és társa ingyenes tanítási engedélyt adtak Almásinak. Vagyis a feltehetőleg református családból származó magyar hét évvel az Act of Uniformity után, amely leválasztotta a kálvini tanokkal rokon-szenvező kisebbséget az episzkopális anglikán többségtől (az előbbieket lettek a non-konformisták, vagyis a puritán/presbiteriánus „szakadárok”), úgy módosította hitbéli felfogását, hogy az megfelelt a korabeli angolok elvárásainak. Ugyanez lehetett a helyzet magával Jászberényivel, máskülönben nehezen elképzelhető, hogy anglikán templomban temették volna el.

Almási Péter tehát letelepedett és éveken át tanított is Londonban. A fent említett 1676-os bejegyzés után újra előfordul a neve, méghozzá Hodosi Sámuel albumában. Ez három évvel későbből, 1679. április tizenhetedikéről való – az Angliából már hazainduló hajdani veszprémi rektor albumába Almási egy hatsoros Horatius-idézetet ír be, a harmadik óda kezdősorait („Sic te Diva potens Cypri...”), majd így fejezi be szövegét: „Ita comitabatur D(ominum) Hodosi popularem jam jam ab Anglia abiturientem in dulce solum Hungariae”.²⁴ Nem kell hozzá különösebb képzelőtehetség, hogy ezekből a sorokból honvágyat olvassunk ki: Almási mintha kicsit irigyelné Hodosit, hogy visszatérhet Magyarország édes földjére. Ami őt magát illeti, tovább tanít Londonban, s bár nem tudjuk biztosan, melyik iskolában és pontosan mit, alighanem latin klasszikusokat, és talán abban a Westminster College-ban, ahol Richard Busby (1609–1695), a kiváló klasszikus filológus volt az igazgató. Busbyról tudjuk, hogy jóban volt Isaac Basire-ral, olyannyira, hogy amikor Basire lejött Durhamból Londonba, rendszerint Busbynál szállt meg. Busby ismerte és alighanem segítette is Jászberényit.²⁵ Arra, hogy Almási a Westminster College-ban taníthatott, abból következtethetünk, hogy Busby könyvei közt fennmaradt egy 1645-ös amszterdami magyar zsoltárkiadás, aminek őrlapján a következő ajánlást olvashatjuk: „Hoc Psalterium Hungaricum offert humiliter D(omi)no Busbey, Petrus Almási Hungarus, 4 Idus Juni [16]81”.²⁶ Vajon Almási ezt búcsúajándéknak szánta, mivel már hazakészült Magyarországra? Ez a könyvajándék ugyanis az utolsó híradás

²³ Guildhall Library, London, MS 10.116/8.

²⁴ Hodosi Sámuel album amicorum, OSZK, Oct. Lat. 777, fol. 59/v.

²⁵ Vö. GÖMÖRI György, *Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről*, MKsz, 1979, 63; valamint ItK, 2002, 412.

²⁶ Jelenleg is a londoni Westminster College könyvtárában.

Almási Péter angliai jelenlétéről. Ha visszatért, nem biztos, hogy (amint a pataki lista állítja) Kassán maradt a Thököly-felkelés idején, lehet, hogy Erdélybe költözött, s ha ez a feltevésünk helyes, talán az ő fia volt az az Almási István, aki később Lord Paget segítségével eljutott Angliába, ahol több évig tanult.²⁷

A Jászberényi-modell lebeghetett Mezőlaki János szeme előtt is, amikor két korábbi angliai körút után (1667-ben, majd megint 1668 tavaszától 1669 nyaráig) 1671-ben végleg Angliába költözött. Széleskörű kapcsolatai alapján Mezőlaki úgy vélhette, valamilyen álláshoz jut Angliában, de ez nem sikerült neki, mivel 1679–80-ban William Sancrofttól kér anyagi segítséget, majd 1681-ben Cambridge-ben találjuk, ahol nem kevesebb, mint négy kollégiumhoz (King's, Clare's, Christ's és Trinity) folyamodik segélyért, amit meg is kap; egyedül a King's-től annyit, két font sterlinget, amennyiből akár egy hónapot Cambridge-ben tölthet.²⁸ De Mezőlaki tevékenységének fő színtere mégiscsak London, ahol feltételezésünk szerint részben alkalmi latintanításból élt, hacsak nem kapott segélyt egyes angol egyházi vagy más „pártfogóktól”, akikre egyébként utal Sancroft is, 1680. június 10-én kelt levelében.²⁹ Mezőlaki tartotta a kapcsolatot más, Angliába látogató magyarokkal, neve és címe szerepel Kaposi Sámuel „omniariumá”-ban, amit az 1685-ös látogatása idején vezetett. 1693-ban megbetegedett, beszállították a Bedlam nevű londoni elmegyógyintézetbe, ahol 1693. szeptember 29-én halt meg.³⁰ Mezőlaki János bizonyos értelemben „rekordot” döntött: Bánfihunyadi János után ő volt a második magyar, aki több mint húsz évig élt Angliában.

Végül szólni kell arról a Tolnai Mihályról, aki *nem azonos* a *Szent Had* szerzőjével, hiába állítja arról az *Új magyar irodalmi lexikon* első kiadása, hogy „Angliában tanult”.³¹ A lexikonban szereplő Tolnai – teljes nevén Tolnai Szabó Mihály – tanult ugyan Hollandiában, de azután aligha jutott el Angliába, helyette visszatért Magyarországra, s lett a bujdosók tábori papja; a másik Tolnai Mihály viszont, akit az 1669. évi sárospataki lista úgy aposztrofál, mint aki „Angliában maradt, ott élt számos évig, Londonban történt elhunytáig”, valóban a szigetországban telepedett le. (Ezt egyébként már jó néhány évvel ezelőtt megírtam,³² de egyes irodalomtörténészek ritkán olvasnak újabb szakirodalmat.) Ami kissé bonyolítja a dolgokat, az egy groningeri matrikuláció: az egyik Tolnai, valószínűleg „a sárospataki”, 1670. november 15-én matrikulál az ottani egyetemen, egy nappal ifj. Tarczali Pál előtt, majd ugyanott ad ki egy disputációt 1671. június hatodikán.³³ Tarczali Debrecenben tanult és annak a Tarczali Pálnak a fia, aki nemcsak Angliába, de Harsányi Jakabbal együtt még Skóciába is eljutott és 1642-ben Edinburghban tett

²⁷ Vö. GÖMÖRI György, *Erdélyiek és angolok*, Bp., é. n. [1991], 62–64.

²⁸ GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok...*, 130–131. Évi 30–40 fontból vidéken már elég jól meg lehetett élni: Blair WORDEN, *Stuart England*, London, 1986, 39.

²⁹ *Uo.*, 130. A levél jelzete: Bodley, Oxford, MS Tanner 37, fol. 45.

³⁰ KAPOSI Sámuel, *Omniarium*, MS Tomus VII, 217 (Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, mikrofilmje a szegedi Egyetemi Könyvtárban), 216. jegyzet. A halálzási dátumhoz vö. GÖMÖRI, *Angol–magyar kapcsolatok...*, 131.

³¹ *Új magyar irodalmi lexikon*, III, 2103.

³² Vö. GÖMÖRI, *Angol–magyar kapcsolatok...*, 100.

³³ *Antidoti theologiae contra strophas et cavillationes Jesuitarum*, RMK III, 2560.

közzé disputációt *Theses theologicae de Sacra Domini Coena* címmel.³⁴ Az ifjabb Tarczali tehát, apja példáját követve, ami a 17. században elég gyakori, Groningen és Utrecht után szintén átrándult Angliába, és 1671 végéről vagy 1672 elejéről fennmaradt egy levele William Sancroft-hoz, a Szent Pál katedrális dékánjához, amelyben pénzt kér oxfordi tanulásra.³⁵ Ezt, úgy látszik, meg is kapja, és 1672-ben Oxfordban kiadják *De vocatione gentium, et conversione Judaeorum* című, az apokalipszis-teológia szempontjából időszerű értekezését, amelyet egy évvel később az egyetemi kiadónál újabb oxfordi kiadás követ.³⁶

A bennünket érdeklő Tolnai Mihály alighanem angliai útítársa volt ifj. Tarczali (P.) Pálnak. Utóbbi, bár disputációját Oxfordban szinte azonnal kiadták, nem sokáig maradt Angliában, mert már 1672 decemberében Franekerben találjuk, később meg (1677-ben) Leidenben szerzett orvosdoktori oklevelet.³⁷ Tolnai Mihály viszont úgy döntött, hogy Angliában marad, s ehhez ő is a magyarok által gyakran igénybe vett és felkeresett Sancroft segítségét kérte. Ezt a cambridge-i Thomas Page leveléből tudjuk, amelyet Sancroftnak írt Londonba. Page melegen ajánlja „Tolnay” urat, levelének átadóját, akit már Oxfordból küldtek Page-hez, s aki már „néhány hónapot töltött Cambridge-ben”. Ezalatt, mondja Page, „gyakran beszélgettem vele és úgy találom, hogy tanulni vágyó, szerény ember, gyakran jár istentiszteletre és életmódja feddhetetlen.”³⁸ Mint azt már korábban felvettem, elképzelhető, hogy Tolnai éppen William Sancroft segítségével jutott állandó álláshoz Kensingtonban, ahol rektor lett a helyi iskolában.

Bár eleinte latinul taníthatott, néhány év alatt Tolnai Mihály alighanem jól belejött az angolba is. Amikor Kaposi Sámuel 1685-ben Angliába látogatott, minden valószínűség szerint őt is meglátogatta – *omniarium*-ában a 217. szám alatt találjuk „A Tolnai Ur szállásnak titulusa Angliában” feljegyzést, majd alatta ezt angolul: „Latein School-Master at Kensington neare London”.³⁹ Azt sem tartom kizártnak, hogy Tolnai régi oxfordi kapcsolatai és angliai ismeretségei révén tanácsot tudott adni Kaposinak, aki aztán *omniarium*-ában részletesen leírja az akkori oxfordi oktatási rendszert. Bár erre nincs konkrét adatunk, nagyon valószínű, hogy Tótfalusi Kis Miklós, aki 1688-ban töltött pár hetet vagy hónapot Angliában, ugyancsak találkozott Tolnai Mihállyal; Kaposi közeli barátja és tisztelője volt Tótfalusinak, s minden bizonnyal átadta a kensingtoni tanár címét az erdélyi mesternyomdásznak, aki alig ismert valakit Londonban.

Kensington ekkor még nem volt szerves része Londonnak, bár éppen a 17. század végén kezdett népszerűbb kirándulóhely lenni – ekkor épült a Kensington Palace, ahol az uralkodó házaspár, William és Mary lakott. Bethlen Mihály naplójában leírja, hogy a király csak hetente kétszer járt be Kensingtonból Whitehallba – így aztán érdemes volt

³⁴ Mikrofilmje az OSZK-ban, de nem szerepel az RMK-ban.

³⁵ A levél keltezetlen. Jelzete: Bodley, Oxford, MS Tanner 33, fol. 56.

³⁶ RMK III, 6641. A második kiadás egyetlen példányát én találtam meg az Essexi Maldon Plume könyvtárban.

³⁷ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. kiadás, Bp., 1977, 620.

³⁸ Bodley, Oxford, MS Tanner 43, fol. 41.

³⁹ KAPOSI Sámuel, *Omniarium*, 217. feljegyzés.

Tolnai Mihályt meglátogatni, mert miután „megudvarolják” a királyt és a királynét „Kinsingtonon”, utána estebéden lehet vendégeskedni Tolnainál, aki „jól tart bennünket [...] magyar kápasztával és jó veres, fejtér borral”.⁴⁰ Tolnai Mihály neve hétszer fordul elő Bethlen Mihály naplójában, 1694. április 18-án az erdélyi utazó megint kinn ebédel Kensingtonban ephorusával, Borosnyai Nagy Jánossal; ekkor anglikán módon úrvacsorát is vesznek, amit lehet, hogy Tolnai szolgált.⁴¹ Mindez közeli, szinte familiáris kapcsolatra utal a jómódú angliai magyar latintanár és a fiatal erdélyi arisztokrata között.

Hogyha Bethlen Mihályt jól tartja, amikor az Angliában jár, természetesen Tolnai ajtaja nyitva áll egy ifjú Telekinek is, aki három évvel később, 1697. május 28-án érkezik Londonba. Egy másik, ott élő erdélyi emigráns, Franck Ádám Tolnaitól értesül Teleki jöveteléről, s menti ki magát levélben;⁴² Teleki Pál pedig érkezése másnapján már hintón kilátogat „Kinczintoban” Tolnaihoz, sőt másnap is együtt ebédelnek.⁴³ Ebből következtethetünk arra, mikorra datálható Tolnai Mihály bejegyzése Teleki Pál albumába: egy Ovidius-idézet a *Metamorphosis*ből, amit Tolnai így ír alá: „Mich. Tolnai Hung(arus), hospes apud Anglos in agro Kensingtonensi”.⁴⁴ Tolnai tehát 1697. május 19/29-én jegyezte be ezt a szöveget, magát „az angolok vendégének” nevezve, illetve „jövevénynek” (a „hospes” szónak mindkét jelentése lehetséges), jóllehet már 23 éve élt ebben az országban. Mivel őt aligha hívták haza úgy, mint hajdan Jászberényit, Erdély helyzete sem tűnt túl rózsásnak II. Apafi Mihály Bécsbe utazása és ott-tartása után, gondolom, Tolnai Mihály elfogadta, hogy most már haláláig Angliában marad.

Angliát járó magyarokkal továbbra is, szinte haláláig tartja a kapcsolatot. Gyöngyösi Árva Pál, aki 1699-ben Oxfordban, „Dialithus” álnéven könyvet adott ki *XPHΣΜΩΔΙΑ Parabolico prophetica de infausto Fausti Socini* címmel, amelyben egyaránt támadta a jezsuitákat és az unitáriusokat, találkozott Tolnaival, sőt John Mill oxfordi tanárhoz címzett, 1699. november 27-én kelt levelét is Tolnai házából, Kensingtonból írta.⁴⁵ Gyöngyösi ezek után még 1700-ban pár hónapot töltött Franekerben, ahol több teológiai disputációt adott közre,⁴⁶ és innen küldte azt a magyar témájú könyvet, Otrokocsi Főris *Origines Hungaricae*-jét Tolnainak, amelyet jelenleg a cambridge-i Pembroke College könyvtárában őriznek. A könyv kézzel írt dedikációja így hangzik: „Clarissimo ac Reverendo Viro, D(omi)no Mich. Tolnai, Popolari suo gratissimo, Benevolo Confidentissimo mittit Paulus Gyöngyösi”,⁴⁷ ami arra mutat, hogy Gyöngyösi, aki később maga is emigráns lett Németországban, meglehetősen összebarátkozott Tolnaival.

⁴⁰ BETHLEN Mihály *Útinaplója*, 88, 98.

⁴¹ *Uo.*, 101.

⁴² *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, 1989, 174 (Fontes Rerum Scholasticarum, 3).

⁴³ *Uo.*, 298.

⁴⁴ Teleki Pál album amicorum, OSZK, Duod. Lat. 168, 239.

⁴⁵ H. O. COXE, *Catalogue of the MSS in the Oxford Colleges*, I, 1972 (reprint of the 1852 ed.), CCCXXXVI. John Mill's correspondence, letters written to him, fol. 62/v.

⁴⁶ RMK III, 4179, 4180, 4181.

⁴⁷ Pembroke College Library, Cambridge, jelzete 8.14.35. Benne a Pembroke exlibrise csak 1879-ből való, tehát viszonylag későn került a kollégium birtokába.

Utolsó magyar vonatkozású nyomunk Tolnai Mihályról Bonyhai S. György emlékkönyvében található. Bonyhai 1701 május–júniusában járt Angliában, ahol Londonon kívül Oxfordban is megfordult; Tolnait valószínűleg már angliai tartózkodása elején felkereste. A már idős kensingtoni magyar ezúttal két lapon és két nyelven írt be a magyar látogató albumába, az elsőn egy latin jelmonddal: „Omnia sunt somnia Vanitas, Inanitas Finis Vitae Cinis”, amit, kissé szabadon, így magyarított párrimes epigrammává:

Mi légyen az élet, hogy ha aszt vizsgálom,
Játék, úgy találom, s múltó árnyék s álom.

Ennek a bejegyzésnek a túloldalán Tolnai Juvenalist idézi: „Omne animi vitium tanto conspectius in se crimen habet, quanto major, qui procreat habetur”, majd a szokásos meleg ajánlás következik és az aláírás: „Mich. Tolnai hungarus, hospes apud Anglos”.⁴⁸ Két évre rá Tolnai Mihály búcsút mondott ennek az álomszerű árnyékvilágnak, a régi időszámítás szerint 1703. november 30-án temették el Kensingtonban.

⁴⁸ Bonyhai György album amicorum, OSZK, Oct. Lat. 121, 164/v–165.